

**ERMENİ
SOYKIRIMI'NDA
VICDAN VE
SORUMLULUK**

**KURTULANLARA DAİR
YENİ ARAŞTIRMALAR**

**HRANT DİNK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆԳ ՏԻՆԷ ՀԻՄՆԱՐԿ**

HRANT DİNK VAKFI

Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dinî, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir.

Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanası davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

ERMENİ SOYKIRIMI'NDA VİCDAN VE SORUMLULUK

Kurtulanlara Dair Yeni Araştırmalar

Bu kitap, 2010-2014 yılları arasında Hrant Dink Vakfı Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu'ndan yararlanmış araştırmacılar tarafından altısının, bu fon kapsamında desteklenen çalışmaları sonucunda kaleme aldıkları makaleler ile, Taner Akçam'ın sunuş ve Ayşe Göl Altınay'ın önsöz yazılarından oluşmaktadır.

Teşvik Fonu, Alper Öktem, İbrahim Betil ve Açık Toplum Vakfı tarafından desteklenmiş; bu kitap, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği'nin katkılarıyla basılmıştır.

ISBN 978-605-64488-7-4

yayıma hazırlayan

Altuğ Yılmaz

kapak tasarımı ve sayfa düzeni

Sera Dink

grafik uygulama

Erge Yeksan

dizin

Murat Gözoğlu

proje koordinatörleri

Betül Tanbay (2010-2013)

Ayşe Göl Altınay (2013-)

baskı

Mas Matbaacılık San. ve Tic. A.ř.
Hamidiye Mah. Soğuksu Cad. No: 3
34408 Kâğıthane / İstanbul
T: 0212 294 10 00
sertifika no: 12055

İstanbul, Mart 2015

HRANT DINK VAKFI
HRANT DINK FOUNDATION
ՀՐԱՆՏԻ ԾՈՒՆԵՎԱԿ

© Hrant Dink Vakfı Yayınları

Anarad Hığutyun Binası
Papa Roncalli Sok. No: 128
Harbiye 34373 şişli / İstanbul
T: 0212 240 33 61-62
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

**ERMENİ SOYKIRIMI'NDA
VICDAN VE SORUMLULUK
KURTULANLARA DAİR YENİ ARAŞTIRMALAR**

İçindekiler

- 9** Sunuş
Taner Akçam
- 17** Önsöz
Ayşe Gül Altınay
- 25** Ermenileri kurtaran Müslümanlar:
Soykırım günlerinde insanlık arayışı
George N. Shirinian
- 55** 1915'te Diyarbekir Vilayeti'nde emirlere karşı gelenler
Burçin Gerçek
- 75** Yüz yıllık ah: Kürtlerin 1915'e dair anlatılarında
sembolik yüzleşme ve vicdan hikâyeleri
Adnan Çelik, Namık Kemal Dinç
- 95** Anadolu'nun yitirilen belleği: 1915'ten günümüze
Erzincan'ın Pokr Armıdan köyü üzerine bir monografi çalışması
Öykü Gürpınar
- 117** Diğerleri yok olurken:
Merzifon Ermenilerinin hayatta kalma mücadelesi, 1915-1921
Armen Marsoobian
- 133** Hoca Çamurdan ve Garabed Akhbar Faracyan:
Süregiden bir Türk - Ermeni hikâyesi
Ishkhan Chiftjian
- 149** Yazarlar hakkında
- 155** Dizin

Hrant Dink Vakfı'nın kuruluş toplantısında alınan, geçmişe ve bugüne 'vicdanlılar' üzerinden de bakma kararı, Danışma Kurulu üyemiz sevgili Alper Öktem'in katkılarıyla hayat buldu. 2010 yılından bu yana maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, sürekli fikir üreterek bu çalışmayı canlı tutan Alper Öktem'e yürekten teşekkür ederiz.

Hrant Dink Vakfı Yönetim Kurulu

Sunuş

TANER AKÇAM

Büyük kitlesel katliamlardan sonra, acaba niçin ‘iyi ve vicdanlı insan’ hikâyeleri arar ve anlatmak isteriz? Bunun sırrı nedir? Akla ilk gelen, buna insanlara has bazı genel özelliklerin yol açtığıdır. Ama konuya bu hikâyeleri yaşayan tarafların penceresinden baktığımızda, iş biraz karmaşık bir hal alır. Failler ve torunları ile kurbanlar ve torunlarının vicdanlı insan hikâyelerini kodlama ve anlamlandırma biçimleri, birbirinden biraz farklı gibidir. Böyle bir farkın olmadığı, olsa bile hiçbir önem taşımadığı iddia edilebilir. Ben pek o kanaatte değilim. Galiba önemli bir ayrım bu.

Konuya insanlara has genel özellikler bağlamında baktığımda, akıllara en az gelen bir nedenden başlamak isterim. Belki okuyucuya çok tuhaf gelecek, negatif bir tat verecek olsa da, bu nedeni ‘Hollywood faktörü’ olarak tanımlayacağım. ‘Vicdanlı insan hikâyeleri’ dinlemeyi severiz, tıpkı ‘mutlu son’la biten veya bizi ‘tatlı tatlı ağlatan’ Hollywood filmlerini sevdiğimiz gibi... *Anne Frank’ın Hatıra Defteri* ve *Schindler’in Listesi*, bunun en bilinen örnekleridir. Niye olmasın ki... Geçici bir süre için bile olsa insanın ruhuna iyi gelecek bu tür hikâyelerin anlatılmasında ne mahzur olabilir? Ama bunun ötesinde, daha ciddi nedenler olmalı.

Bunların başında, davranışlarımıza ilişkin olarak yaptığımız insani - insani olmayan ayrımı yer alır. Bu ayrıma göre kitlesel katliamlar insanlık dışıdır; daha çok, insana ait olmayan, ‘şeytani’ bazı davranışların ürünüdür. Bu nedenle, katliamlara karşı çıkan vicdanlı insanlar arayıp bularak, ‘insani’ olan davranışların ne olması gerektiğini kendimize ve başkalarına hatırlatmak isteriz. Bu tür hikâyeler, bir nevi, insanlığımızın yeniden keşfidir.

Bir de amacı vardır, bunları aramanın ve anlatmanın. Eğer bu hikâyeler çokça söylenir ve tekrar edilirse, insanların ‘kötü’ davranmalarına engel olabileceğimize, benzeri cinayetlerin yaşanmasının önüne geçebileceğimize inanırız. Aslında dinlerin de asırlardan beri yapmaya çalıştığı budur – insanları belli ahlaki normlara göre

davranmaya teşvik etmek. İnanç odur ki, insanların eğitilmesi ve ehlileştirilmesi mümkündür.

Bu düşüncenin biraz naif bir tarafı var. Çünkü kitlesel katliamlar, salt 'şeytani' olarak tanımlanan davranışların ürünü değildir. Ve bu tür hikâyeleri ne kadar anlatırsak anlatalım, insanların sadece ve sadece 'iyi' davranmaları sonucunu elde edemeyiz. Öyle olsaydı, insanlık on binlerce yıl önce bu kötülüklerden kurtulmuş olurdu. Vicdanlı davranmanın erdemini keşfetmek sadece bizim çağa, kuşağa has bir şey değil herhalde.

İnsanları 'iyi davranmaya' davet etmenin başarılı olamamasının, bilinen iki nedeni olduğu söylenebilir. Birincisi, kitlesel imhalar ve bu imhalara katılmalar, aslında fazlasıyla insani davranışlardır. Bu gezegende tüm aklını ve elindeki tüm teknolojik imkânları kullanarak, hemcinslerini toptan imha etmeyi düşünen ve planlayan başka bir yaratık zor bulunur. Yani insani davranışları 'şeytani' olarak tanımlayıp içimizden atmak biraz zordur; ki bu da bizi ikinci nedene götürüyor. Kitlesel katliamlar büyük ölçüde yapısal nedenlerle gündeme gelir ve bu yapısal nedenler, 'şeytani' olarak tanımladığımız güdülerin kolayca açığa çıkmasını sağlar.

Yine de, vicdan sahibi insanların hikâyelerini bulmaktan, öğretmekten ve tekrar tekrar anlatmaktan başka bir şansımız olmadığı iddia edebiliriz. Dinlerin de üzerinde anlaştığı bir husustur bu; 'her şeyi kadere bırakmak' çözüm değildir. Ve hayat, İslami ifadeyle, insanın kendine karşı açtığı, sürekli bir 'cihat'tır. Malum; 'cihat', geniş anlamıyla, insanın kendi nefsiyle ve 'şeytani duygular'ıyla sürekli mücadelesi demektir.

Konuya fail topluluk ve onların torunları açısından yaklaştığımızda, vicdanlı insanların hikâyelerinin farklı anlamlar kazandığını, konunun biraz dallanıp budaklandığını görürüz. Elbette, yukarıda anlattığım, insana has genel özellikler burada da geçerlidir. Bu tür hikâyelerin, başka katliamların yaşanmaması, daha iyi ve güzel bir gelecek kurma amacına yönelik olarak arandığı, bulunduğu ve anlatıldığı söylenebilir. Ama, fail grubuna has, daha başka nedenler de var gibidir. Burada bunlardan sadece ikisinin altını çizmek isterim. Birincisi; bu tür hikâyeleri anlatmak bir nevi özür

dilemektir. Aslında, yapılması gerekenin ne olduğunu söylemek, yapılanı karşı çıkmanın bir biçimidir. Fail grup –ve torunları–, vicdanlı insanların hikâyelerini bularak ve anlatarak özür diliyor gibidirler. İkincisi; vicdanlı insan hikâyelerini aramak ve anlatmak, fail grup ve torunları için bir savunma mekanizması, bir tür savunma refleksi gibidir. Suçlama veya suçlanma, buradaki anahtar kavramdır. Cinayetler, çoğu durumda –ve tahmin edilebilecek, makul nedenlerle– suçlayıcı bir ifadeyle anlatılır. Böyle anlatılmadıklarında bile, katliamı yapan gruba dahil olan insanlar, bu hikâyeleri suçlandıkları duygusuyla dinler, birey olarak suçlanıyormuş hissine kapılırlar. Bu hissin boyutu, derecesi, kendinizi birey olarak kolektif grupla hangi ölçüde tanımladığınıza bağlıdır. Örneğin Türk veya Kürt olmak sizin için çok önemli bir kolektif referans noktası ise, bu tür hikâyeler size acı verebilir.

Hatırlarım; yıllar önce, Atom Egoyan'ın *Ararat* filmi seyreden genç bir akrabam, “Kendime katil denmesine hiç tahammül edemiyorum” demişti. Onu katil olarak suçlayan yoktu ama onun *Ararat*'tan aldığı mesaj buydu. İşte bu nedenle, içimizden bir ses “O kadar da kötü değiliz, aramızda iyi insanlar da var” diye bağırarak ister sanki. Amaç biraz kendimizi kurtarmaktır. Vicdanlıların hikâyelerini öyle yüksek sesle söylemeye başlarız ki, neredeyse, bu hikâyelerin kötülerin yerini almasını ve belki onlardan daha çok söylenmesini isteriz.

Konuya kurban grup ve onların torunları açısından bakıldığında, dikkate alınması gereken yeni unsurlar devreye girer. Bu çevreler bu tür hikâyeler konusunda çok daha dikkatli ve kuşkucudurlar. Onlar için, hikâyelerin kendilerinden ziyade, nasıl anlatıldıkları ve hangi amaçlar için kullanıldıkları önemli olabilir. Örneğin, bu tür hikâyelerin fail gruba ait kolektif bir özellik olarak kullanılmak istenmesi, hiç hoş olmayan bir durum yaratır. Herhalde, kurbanları ve torunlarını, fail grubun ‘iyi öteki’ olduğuna ikna etmek çok zordur. Meşhur, ‘elma dolu bir sepetteki birkaç çürük elma’ fikri...

Ermeni-Türk ilişkileri, bu söylediklerimi anlamamız için iyi bir laboratuvar gibidir. Sorum çok basit: Bugüne kadar acaba niçin ‘vicdanlı Türkler veya Müslümanlar’a dair hikâyeler çok itibar görmedi, bir saman alevi gibi, ara sıra yanıp söndü?

Bu soruya kendi deneyimlerinden yola çıkarak cevap vermek ve en önemli nedenlerden birinin, Türk devletinin inkâr politikaları olduğunu belirtmek isterim. Diasporada Ermeni dostların kuşku-lu bakışlarını her zaman hissettim, hâlâ da hissederim. Yaptığım konuşmaların ardından, yanıma gelip “Eğer biz bugün varsak, vicdanlı Müslümanlar sayesinde varız; onlar bizleri kurtarmasaydı burada Ermeni kalmazdı” diyen insanların sayısını unuttum desem, abartmış olmam. “Bu hikâyeleri niçin yüksek sesle anlatmıyorsunuz?” diye sorduğumda, hep şuna yakın cevaplar almışım-dır: “Anlatmıyoruz, anlatamıyoruz, çünkü hükümetiniz soykırımı inkâr etmek için kullanır bunları.”

Vicdanlı Müslümanların hikâyelerinin bir başka kullanılma biçimi daha vardır. Bu da, soykırımın devasa boyutlarını küçümsemek ve/veya Ermenilerin aradığı adalet duygusunu zayıflatmak olarak tanımlanabilir. Vicdanlıların hikâyeleri, Diaspora'nın veya Ermenistan'ın uzlaşmak bilmeyen, sekte tutumlarına karşı, “ama o kadar da değil” tezleri için iyi bir gerekçe olarak kullanılabilir. “Niye hâlâ düşmanlık içindesiniz, niçin uzlaşma ve dostluk aramıyorsunuz? Bakınız, geçmiş sadece kötü ve katil Türklerden ibaret değil. Artık bu sekteleşme son vermeniz gerekmez mi?” türünden tezleri, argümanları duymayanınız var mı?

‘Vicdanlı (Türk-Kürt) Müslümanlar’ hikâyelerinin yanlış bağ-lam-lar içinde, farklı amaçlar için kullanılacağından korkmak! Zannediyorum, aşmamız gereken en büyük zorluk bu. Bu hikâyeler hangi bağlamda ve hangi içerikte en doğru şekilde anlatılabilirler? Cevap bekleyen, çok önemli bir soru...

2010 yılıydı. Köln'de sevgili Osman Okkan ve bir grup arkadaş, Hrant Dink için anma toplantısı düzenlemişlerdi. Bir konuşmacı da bendim. Hrant'ın öldürülmesi ve bu cinayetin bizler açısından anlamı konusunda yaptığımız uzun tartışmalardan sonra, sıra özel sohbele geldi. Bu tür sohbetlerde konu döner dolaşır, hep ‘vicdanlı Müslümanlar’ hikâyelerine gelir, hele tartışanlar daha çok suçlanan gruba mensup kişilerse...

Uzun yıllardan beri tanıdığım yakın dostum Alper Öktem, “Bu tarih sadece cinayetlerden, katliamlardan, Talat ve Enver gibi

katillerden mi ibaret? O dönemde vicdanlı davranan hiç mi kimse yoktu? Geçmişimizi katiller üzerinden konuşmak yerine bu vicdanlı insanlar üzerinden konuşamaz mıyız?” mealinde şeyler söyledi ve ekledi: “Ben bu tür insanları araştırarak ve gün ışığına çıkaracak bir projeyi severek desteklerim.”

İşte, elinizde tuttuğunuz kitap, Alper Öktem’in bu yarı kızgın – yarı sert konuşmasının ürünüdür. Ben sadece “Ciddi misin?” diye sordum, o kadar. Sohbeti Hrant Dink başlatmıştı, gerisini ailenin kurduğu Hrant Dink Vakfı getirdi. Türkiye topraklarında bu tür hikâyelerin anlatılabilmesi için sunulabilecek bundan daha iyi bir platform bulmak zordu. Kurban grubun üyelerinin bildikleri hikâyelerin yanlış kullanılmayacağı bir adrestir bu.

Vicdanlı Müslümanların bulunup çıkarılması ve çok geç de olsa onurlandırılması, birçok bakımdan çok önemli. Birincisi ve en önemlisi, Türkiye hükümetlerinin inkâr politikaları, en iyi ve doğru şekilde bu tür hikâyelerle çürütülür. Çünkü vicdan ancak ve ancak çok kötü şeylerin yapıldığı bir ortamda belli olur, ortaya çıkar. İmha olmasaydı, zaten kurtarma da olmazdı. Kurtarmanın anlatılması, imhanın yaşandığının en büyük delili ve göstergesidir. İmha-yı, vicdanlı Müslüman hikâyeleriyle anlatabilirsiniz.

İkincisi, yıllardır ideolojik beyin yıkama yoluyla düşünme yetisi dumura uğratılan Türk insanına, geçmişiyile daha rahat yüzleşme imkânı verir. Bir nevi, tarihe açılmış bir kanaldır bu; bu kanal sayesinde, geçmişinde sadece katillerin değil, vicdanlı insanların da olduğunu öğrenir ve geleceğini onlar üzerine inşa etme şansına sahip olur. Tarihi, vicdan sahibi insanlar üzerinden anlamaya çalışmak ve konuşmaya başlamak, son derece güçlü bir demokratikleşme dinamiği de taşır. Sadece düşünmesi ve hayal etmesi bile güzel; Talat, Enver ve Cemal paşalara atfedilmiş cadde ve bina isimlerinin, Urfalı Hacı Halil’e, Konya Valisi Celal’e verildiğini düşünün! Hem geçmişin kurbanlarının torunlarına, hem de gelecek nesillere, bundan daha güçlü bir mesaj verilebilir mi?

Üçüncüsü, bu hikâyeler, soykırımla yıkılmış olan Ermeni-Türk ilişkilerinin yeniden inşa edilmesine yardımcı olur. Birbirinden uzaklaşmış iki yakın halkı yeniden bir araya getirebilecek bir köprü

vazifesi görür. Karşılıklı saygı temelinde, barış içinde bir arada yaşama düşüncesini kuvvetlendirir. Gelecek, bu vicdanlı insanlar üzerine kurulabilir; geçmişi unutmada, yaşanmış kötülüklerin anlamını küçümsemeden, kalplerde ve vicdanlarda yıkılmış adalet duygusu kuvvetlendirilerek inşa edilebilir. Vicdanlı Müslüman ile, onun tarafından kurtarılmış olan Ermeni'nin, o sırada birbirleri hakkında hissettiklerini hatırlamakta, yeniden kurgulamakta ve geleceği bu duygular üzerinde inşa etmekte ne mahzur olabilir ki?

Ama şu itirazınızı duyar gibiyim: “Bu hikâyeleri istediğiniz kadar anlatın. Anlatıp da ne olacak? Öyle ya, neredeyse hiçbir şeyi değiştirmiyor bunlar!” Bu itiraza verilecek cevap çok basit: Vicdanlı insanlara sahip çıkmak sadece birtakım başka amaçlara ulaşmak için yapılmaz; kendi vicdanımız için de bir sınavdır bu. Ve unutmayın ki, sonuçta geçmişte hiç de çok değildi bu vicdanlı insanlar; eğer çok olsalardı, zaten katliam olmazdı. Ama onların geçmişteki azlıkları, bize gelecek için çoklukları yaratma zorunluluğunu hatırlatıyor.

Bana düşen son söz, bu girişimi başlattığı için Alper Öktem'e ve onun önerisini kabul edip hayata geçiren Hrant Dink Vakfı'na teşekkür etmektir. Vicdanlı Müslümanlar projesinin ilk ürünlerini severek okuyacağınızı ümit ediyorum.

Önsöz: 1915'i yeni açılımlarla nasıl konuşabiliriz?

AYŞE GÜL ALTINAY

“1915’i yeni açılımlarla nasıl konuşabiliriz?” sorusu önemli. Sorunu biraz da ölenler ve öldürülenler üzerinden değil de, kalanlar üzerinden konuşmak yeni bir yöntem olabilir mi mesela? Öyle ya, 1915’te, ölenlerin yanı sıra kalanlar da oldu. Neydi bunların sayısı? Onlara ne oldu, ne kadarı Diaspora’ya gidebildi, ne kadarı bu ülkede kalıp yaşamını devam ettirebildi? Devam ettirebilirdiye, hangi şartlar altında devam ettirdi? Hepsi mi Müslümanlaştırıldı? Müslümanlaşanlar ve Müslümanlaştırılanlar daha sonra bölgelerinde nasıl bir yaşam içinde oldular, onların bugünlere ulaşan kuşakları ne gibi bir kimlik idraki içindeler? Ve daha bir dizi benzer soru üzerinden 1915’i niçin konuşamayalım? Kurtulanlar ve kurtaranlar üzerinden niçin insana has dramlarda ortaklaşmayalım?

Hrant Dink (BirGün, 16 Ağustos 2004)

Hrant Dink’in “1915’i yeni açılımlarla nasıl konuşabiliriz?” sorusunun üzerinden on yıldan fazla zaman geçmiş. Bardağın boş tarafında bu sorunun hâlâ önümüzde duruyor olması; dolu tarafında ise, bu on yılda, kalanları konuşmanın, “kurtulanlar ve kurtaranlar üzerinden insana has dramlarda ortaklaşmanın” çok sayıda örneğini yaşamış olmamız var. Bu yaşananları Hrant Dink’le paylaşmıyor olmanın acısı içimizde, geçmişe de geleceğe de farklı gözlerle bakmamıza yardımcı olan araştırmalardan öğrenmeye devam ediyoruz. ‘Kurtulanlara ve kurtaranlara’ odaklanan ve 2010-2014 yılları arasında Hrant Dink Vakfı Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu tarafından desteklenen araştırmaların bir bölümü bu kitapta bir araya geliyor.¹

2010 yılında sevgili Alper Öktem’in desteğiyle hayata geçen Tarih Araştırmaları Teşvik Fonu’nun çıkış noktasını, 1915 Ermeni

¹ Desteklenen araştırmaların bir bölümü hâlen devam etmekte, bir bölümü ise kitap ve makale olarak başka yerlerde yayımlanma süreçlerinde olduklarından, bu derlemede yer alamadılar.

Soykırımı karşısında sergilenen ‘vicdanlı’ davranışlar oluşturdu. Her yıl yapılan açık bir uluslararası çağrı üzerine Hrant Dink Vakfı’na gönderilen araştırmalar bağımsız bir akademik kurul tarafından değerlendirildi ve seçilen araştırma projeleri Teşvik Fonu tarafından desteklendi. 2013 yılında, kapsamı hafıza araştırmalarını da içerecek şekilde genişletilen bu fon, ‘Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu’ adını aldı.² Yıllar içinde, başvuruların sayısında önemli bir artışa ve gerek araştırma konularında, gerek araştırma ve sunuş yöntemlerinde dikkat çekici bir çeşitlenmeye tanık olduk. 2014 yılında yapılan çağrıya, akademisyenlerin yanı sıra, aralarında sanatçılar ve belgesel film yönetmenlerinin de yer aldığı 29 araştırmacı başvurdu ve akademik kurul, toplam altı araştırmaya destek verme kararı aldı.

Hrant Dink Vakfı olarak 14 Mart 2015 tarihinde İstanbul’da düzenleyeceğimiz ‘Ermeni Soykırımı’nda Vicdan ve Sorumluluk: Kurtulanlar Üzerine Yeni Araştırmalar’ başlıklı konferans, bugüne kadar Teşvik Fonu’ndan destek almış araştırmacıları bir araya getirerek, bu alandaki araştırmaların geçmişi ve geleceği üzerine birlikte düşünmek için önemli bir fırsat sağlayacak. Bu kitabın önümüze koyduğu sorulara, bu konferansta yeni sorular eklenmesini bekleyebiliriz. Hem kitabın, hem de konferansın mütevazı ara duraklar olduklarını, 1915’te ve sonrasında yaşananları ‘kurtulanlar ve kurtaranlar’ üzerinden anlamak ve bu zor tarihle yüzleşmek için önümüzde uzun bir yol bulunduğunu biliyoruz.

‘Vicdan’ veya ‘vicdanlı’ derken ne kastediliyor? Tarihe bakarken ‘vicdanlılar’ da görmek neden önemli? Bu kavramlar hangi bağlamlarda özellikle sorun teşkil ediyorlar? Bu kavramların ne tür kullanımları, anlama ve yüzleşme bağlamında riskler barındırıyor? Taner Akçam’ın sunuş yazısı, bu soruları da içine alan, zihin açıcı bir çerçeve sunarak, bizi “Bu hikâyeler hangi bağlamda ve hangi içerikte en doğru şekilde anlatılabilirler?” sorusunu tartışmaya davet ediyor.

2 Hrant Dink Vakfı Tarih (ve Hafıza) Araştırmaları Teşvik Fonu’nun akademik kurulunda bugüne kadar Taner Akçam, Ayhan Aktar, Ayşe Gül Altınay, Halil Berktaş, Selim Derinçil, Edhem Eldem, Raymond H. Kévorkian, Hans-Lukas Kieser, Arus Yumul ve Boğos Levon Zekyan yer aldılar.

Şüphesiz, bu sorular dünya tarihinde ilk defa sorulmuyor. İngilizce ifadesiyle *righteous*³ kavramının Holokost bağlamında nasıl yaygınlaştığı ve Ermeni Soykırımı bağlamında nasıl ele alınabileceği, George N. Shirinian'ın makalesinde ayrıntılı olarak ele alınıyor. Shirinian, kurtarma biçimlerinin yanı sıra kurtarma saiklerini de kapsamlı olarak ele aldığı çalışmasında, kurtaranlara bakmanın öneminin altını çiziyor ve ekliyor: “Soykırım nasıl insanlığa karşı işlenmiş en büyük suçsa, soykırım sırasındaki kurtarma edimleri de, bir nevi, insanlığın en yüksek mertebedeki kanıtı olarak değerlendirilebilir ve bu tür olayların olağanüstü koşullar altında yaşanmış olması nedeniyle, kurtaran özel bir övgü ve saygıyla anılmayı hak eder.” Shirinian’a göre, kurtaranlara bakmak “Türklerin Ermenileri sadakatsiz, Ermenilerin de Türkleri katil olarak görmelelerinde bir değişimi harekete geçirebilir.”

Burçin Gerçek, Shirinian'ın da örneklerine yer verdiği, soykırım emirlerini uygulamayan Osmanlı devlet görevlilerini Diyarbekir Vilayeti çerçevesinde ele alarak, Diyarbekir Vali Vekili Hamid Bey, Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi ve Beşiri Kaymakamı Vekili Ali Sabit es-Süveydi'nin hikâyelerini hem tarihsel kaynaklar, hem de güncel hafıza üzerinden inceliyor. “Vilayetin direniş bölgeleri” olarak tanımladığı Derik, Midyat, Nusaybin ve Cizre'nin yerel tarih ve hafızasına da odaklanan Gerçek, din adamlarından aşiret reislerine, köy ağlarından sıradan insanlara, yerel toplumun çok çeşitli kesimlerinin, kurtarmaya yönelik çabalarına dair çarpıcı örnekler veriyor. Yazılı ve sözlü kaynaklar ışığında Diyarbekir Vilayeti'ne odaklanan bu çok katmanlı çalışma, soykırım sürecinde Osmanlı coğrafyasının başka vilayetlerinde yaşananlara dair merak uyandırmakla kalmıyor, vicdanlı davranışların nesiller arası aktarımına, yerel hafıza ile resmî tarih arasındaki çelişkilere ve çatışmalara, hafızanın farklı mekânlardaki fiziksel yansımalarına da dikkat çekiyor.

Adnan Çelik ve Namık Kemal Dinç'in İsmail Beşikci Vakfı bünyesinde yürüttükleri, Diyarbekir'den Amed'e hafıza ve yüzleşmenin izlerini süren çarpıcı çalışma, bu tartışmaya yeni katmanlar ve

3 Bu ifadenin Holokost bağlamındaki kullanımı Türkçeye 'dürüst' olarak çevrilmiş olsa da (bkz. Vikipedi, 'Uluslararası Dürüstler'), Türkçe kullanımda bu kavramın günümüzdeki karşılığının 'vicdanlı' olduğunu düşünüyoruz.

sorular ekliyor. Türkçenin yanı sıra Kurmancî ve Zazakî dillerinde yapılan sözlü tarih görüşmelerine dayanan araştırma, geçmişe dair hikâyelerin ve bunların anlatılma biçimlerinin barındırabileceği 'yüzleşme' çabalarına dikkat çekiyor. Yazının başlığına taşınan 'yüz yıllık ah' deyişi, yazarlara göre "geçmişte yaşanan bir haksızlığın üzerinden yüz yıl geçmeden vebalinin kalkmayacağını, o haksızlığın yarattığı gûnahtan kurtulmanın mümkün olmadığını" ifade ediyor ve "genellikle, hem 1915'te Ermenilere yönelik katliamlara iştirak eden failerin suçluluğunu, hem de bu suçlulukla yüzleşilmediğini vurgulamak için kullanılıyor." Çelik ve Dinç, soykırıma iştirak edenlerin ve onların ailelerinin başına gelen felaketlerin bu çerçevede paylaşılmasını, gerek Türkiye devleti, gerek Kürt siyaseti çerçevesinde eksik kalan hesaplaşmanın karşısında "sembolik düzeyde bir yüzleşme" olarak tanımlıyorlar. Bir anlamda, tarihsel süreç içinde ifade bulamayan vicdanın, sonraki nesillerin geçmişe ve bugüne dair hikâyelerinde nasıl ifade bulduğunun izini sürüyorlar.

Erzincan'ın Büyük ve Küçük Armıdan (Armutlu) köylerine odaklanan Öykü Gürpınar da, komşu bir coğrafyada yerel hafızanın çok katmanlı izlerini sürüyor. Birincil ve ikincil tarih kaynaklarının yanı sıra, edebiyat metinleri, anı kitapları ve sözlü tarih anlatılarına dayanan çalışma, bir yandan Ermenileri kurtaranlara dair yerel hafızanın peşinden giderken, bir yandan da köyün Ermeni geçmişinin söylemsel ve mekânsal olarak nasıl silindiğini ortaya koyuyor. Kiliseler başta olmak üzere, Ermenilere ait mekânların 'hazine avcıları' tarafından yok edilme süreçlerini sözlü tarih anlatılarıyla aktaran ve köy sakinlerinin geçmişe yönelik ilgisinin, bir yüzleşme çabasından ziyade "turistik bir nitelik barındırdığı" tespitini yapan Gürpınar'ın yazısı, her şeye rağmen umutlu bitiyor: "Nedeni ne olursa olsun, belleği korumaya ve yaşatmaya yönelik bir çabanın varlığı, başlı başına bir umut kaynağıdır."

Kitabın son iki makalesi, okuyucuyu günümüz Türkiye'si'nin yerel hafıza ve tarih anlatılarından, diaspora Ermenilerinin kurtulma süreçlerine ve kurtaranlara dair hikâyelerine taşıyor. Armen Marsoobian'ın yazısı, yaşadıkları yerlerde hayatta kalan az sayıda Ermeni'nin verdikleri zorlu mücadeleleri, Marsovan (Merzifon)

örneği üzerinden ele alarak, kurtulmanın ağır bedellerine odaklanıyor. Yazının, bu tartışmayı genişleten iki önemli vurgusu var. Bunların ilki, bazı durumlarda bazı Ermenilere ‘vicdanlı’ davranarak onları kurtaranların, başka durumlarda başka Ermenilerin hayatlarına kastedebildikleri vurgusu. Marsoobian, vicdana mutlak bir olgu olarak yaklaşmanın sorunlarına parmak basarken, soykırım sürecinin ne kadar karmaşık olduğunun da altını çiziyor. İkinci vurgu ise, ‘kurtaranlar’ arasında başka Ermenilerin de önemli bir yer tutması, Ermeniler arası dayanışmanın hayatta kalma sürecinde merkezî bir rol oynamış olmasıyla ilgili. Bu vurgu da ‘Müslüman/Türk kurtarıcılar - Ermeni kurbanlar’ ikiliğinin ötesine geçmemiz yönünde önemli bir uyarı niteliği taşıyor ve bizi yine, soykırım sürecinin karmaşık yapısına çok yönlü bakmaya davet ediyor.

Derlemenin son makalesini, yazarı Ishkhan Chiftjian’ın süregiden kişisel araştırma, keşif ve barışma sürecinin duygusal katmanları yok saymayan bir paylaşım çabası olarak okumak mümkün. Hem içeriği hem de sunumuyla diğer makalelerden ayrılan bu yazı, Sis (Kozan) sakinlerinden Garabed Faracyan’ın (1870-1955) ailesinin Sis Müftüsü Hafız Osman Çamurdan tarafından kurtarılışının hikâyesini, her ikisinin torunları ve torunlarının çocuklarının 2010 yılında Sis/Kozan’da tekrar bir araya gelmelerinin hikâyesiyle birlikte ele alıyor. Bu buluşmayı bir ‘geri dönüş’ değil ‘başlangıç’ olarak değerlendiren Chiftjian, yazısını Ermeni ve Türk ailelerin torunlarının anonim anlatılarından bir seçkiyle bitiriyor ve hikâyelerinin, geçmişten geleceğe bir kapı açması yönündeki umudunu ifade ediyor.

Bizim de umudumuz, bu kitabın ve arkasında yatan zorlu araştırma ve paylaşım süreçlerinin geçmişten geleceğe bir kapı, hatta çoklu kapılar açması. Gerek Akçam, gerek Shirinian, bir yandan soykırım karşısında vicdanlarıyla hareket ederek, katliama uğrayanları kurtaranlara odaklanmanın önemini vurgularken, bir yandan da bunu yapanların çok az sayıda kaldıklarının da altını çiziyorlar. Akçam, çarpıcı bir ifadeyle ekliyor: “Eğer çok olsalardı, zaten katliam olmazdı. Ama onların geçmişteki azlıkları, bize gelecek için çoklukları yaratma zorunluluğunu hatırlatıyor.”

Hrant Dink Vakfı Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu tarafından desteklenen ve bu kitapta yer alan altı araştırma, önümüze 1915'te yaşanmış kurtulma ve kurtarma mücadelesine dair yeni sorular koymakla kalmıyor, bu mücadelelerin ve onlara dair hafızanın bugünü nasıl şekillendirdiğini, vicdan ve sorumluluk gibi kavramların günümüzde nasıl tanımlandığını ve ifade bulduğunu da tartışmaya davet ediyor bizi. Hrant Dink'in 2004 yılında sorduğu "1915'i yeni açılımlarla nasıl konuşabiliriz?" sorusuna önemli bir yanıtın bu davette gizli olduğunu düşünüyor, Tarih ve Hafıza Araştırmaları Teşvik Fonu'nun önümüzdeki yıllarda da, geçmişi geleceğe açacak yeni araştırmalarla buluşmaya devam etmesini diliyoruz.